

LATOPISY
AKADEMII SUPRASKIEJ
8

CERKIEW A ASYMILACJA
— SWÓJ I OBCY

Pod redakcją
Marzanny Kuczyńskiej

Białystok 2017

Rada Naukowa

Arcybiskup Białostocki i Gdański Jakub (Białystok),
ks. Henryk Paprocki (Warszawa), Antoni Mironowicz (Białystok),
Aleksander Naumow (Wenecja), Ivan Charota (Mińsk)

Kolegium Redakcyjne

ks. Jarosław Józwick (redaktor naczelny),
Jakub Oniszczyk (sekretarz), Marzanna Kuczyńska,
Jarosław Charkiewicz

Recenzenci

prof. Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew

Adres Redakcji

Fundacja „Oikonomos”
ul. Św. Mikołaja 5, 15-420 Białystok, e-mail: fundacja@oikonomos.pl

Redakcja techniczna, skład i projekt okładki

Jarosław Charkiewicz

ISSN 2082-9299

Wydawca

Fundacja „Oikonomos”

Druk i oprawa

Orthdruk Sp. z o.o., Białystok

SPIS TREŚCI

<i>Od redakcji</i>	7
Elżbieta Czykwin <i>Swój i obcy w świetle teorii opanowania trwogi (TMT)</i>	9
Andrzej Sadowski <i>Wyznanie prawosławne jako podstawowa bariera procesów asymilacyjnych (na przykładzie mieszkańców wyznania prawosławnego województwa podlaskiego)</i>	17
Igor Habura <i>Swój i obcy. Biblijny Izrael w walce o tożsamość</i>	31
Андрей Горбачкий <i>Антропологическое и историческое измерение религиозной идентичности (на примере избранных территорий Великого Княжества Литовского в XV–XVII вв.)</i>	39
Sergiusz (Bogdan Matwiejczuk) <i>Łemkowie i prawosławie w XX wieku</i>	49
Георгий Бирюков <i>Православие на территории Калининградской области в период запрета (1945–1985 гг.)</i>	57
Зоран Неделькович <i>Страдания Сербской Православной Церкви (исторический обзор)</i>	75
Paweł (Karczewski) <i>Święci Zachodniej Europy z pierwszego tysiąclecia</i>	85
Mikołaja (Aleksiejuk) <i>Prawosławie we Francji i ogólnie w Europie Zachodniej</i>	97
Marcin Abijski <i>Problematyka adaptacji i recepcji monodii liturgicznej w dobie dominacji polifonii na przykładzie Polskiej Cerkwi Prawosławnej</i>	115
Лариса Густова-Рунцо <i>Традиционные и заимствованные элементы в современной православной певческой практике</i>	123

Krystyna Stawecka	
<i>Najważniejsze zmiany w wyposażeniu cerkwi Zwiastowania Bogarodzicy w Supraślu po wprowadzeniu unii brzeskiej</i>	131
Ольга Баженова	
<i>Неизвестный рисунок супрасльского храма. Архитектура на пограничье культур Востока и Запада</i>	151
Jerzy Uścińowicz	
<i>Typologia konwersji świątyń lemkowych po akcji „Wisła”</i>	159
Agnieszka Groniek	
<i>„Nie mogę się w cerkwi modlić, bo to takie ruskie”. Wkład duchownych rzymskokatolickich w zachowanie zabytków cerkiewnych na południu Polski</i>	179
Ewa Zalewska	
<i>Nowosielski – ikony – Podlasie. Kanon – czy zawsze oczywisty?</i>	187
Antoni Mironowicz	
<i>Swoi czy obcy. Prawosławni w dawnej Rzeczypospolitej</i>	207
Teresa Chynczewska-Hennel	
<i>Swój czy obcy. O prawosławnych obywatelach Rzeczypospolitej w liście nuncjusza do króla Władysława IV (19 kwietnia 1638 roku)</i>	225
Marcin Mironowicz	
<i>Grecy w Akademii Ostrogskiej i Bractwie Lwowskim na przełomie XVI i XVII wieku</i>	233
Aleksander Naumow	
<i>Powroty do prawosławia</i>	243
Jerzy Ostapczuk	
<i>Druki ewangeliarzy pełnych w tradycji wschodniosłowiańskiej</i>	257
<i>Sprawozdanie z działalności Akademii Suprańskiej</i>	265

OD REDAKCJI

Starożytne maksyma brzmi: *varietas delectat*, co oznacza: odmiana (różnorodność) sprawia przyjemność. Gdy odnosi się ona do środowiska, w którym żyjemy, nie jest już jednak tak oczywista. Szczególnie, gdy dotyczy współżycia ludzi, wywodzących się z odmiennych środowisk narodowościowych, religijnych bądź obyczajowych. Człowiek wobec drugiej osoby jest kimś obcym, często budzącym lęk. Ten lęk to ksenofobia, a więc lęk przed obcością. Zauważmy, że w niektórych językach słowa, określające obcego, posiadają zawsze zabarwienie negatywne. Obcość reprezentuje zagrożenie, które przybywa z zewnątrz i które dokonuje zmian w dawno już zdefiniowanym świecie. Jest ona przyczyną wielu konfliktów często kończących się tragediami, nieraz mającymi na celu eksterminację całego narodu.

Problem obcości istnieje również w Piśmie Świętym. Obcość jest definiowana na cztery sposoby: obcy, który robi wszystko, aby zasymilować się w kraju, w którym żyje; obcy, który przybywa do innego kraju, aby tam pozostać na zawsze; obcy, który przyjmuje praktyki religijne kraju, w którym się osiedlił; obcy, dla którego życie doczesne jest przebywaniem na obczyźnie zaś niebo to jego prawdziwa ojczyzna.

Stosunek do obcości w Starym Testamencie zależał od sytuacji narodu wybranego. Otwartość na cudzoziemców, obecna w trakcie tworzenia państwowości, gdy wspomnienie bycia cudzoziemcem jest jeszcze silne, zmienia się gwałtownie po powrocie z niewoli babilońskiej. Problem obcego, cudzoziemca w Starym Testamencie skupia się głównie na życiu doczesnym.

Nowy Testament definiuje obcość w sensie metaforycznym. Każdy z nas jest tylko przechodniem, gdyż „Nasza ojczyzna jest w niebie” (Flp 3, 20). Życie ziemskie jest tylko pielgrzymowaniem do prawdziwej ojczyzny, która znajduje się w niebie. Najpełniejszym wyrażeniem tego jest stwierdzenie z Listu do Hebrajczyków:

Siebie samych uważali za gości i pielgrzymów na tej ziemi, co oznacza, że ciągle poszukiwali swojej ojczyzny. Nie można przypuszczać, że myśleli o tej ojczyźnie, z której wyszli, bo przecież znaleźliby niejedną sposobność, by do niej wrócić. Tymczasem oni zdążają do lepszej, to jest do niebieskiej ojczyzny. Dlatego Bóg pozwala nazywać się ich Bogiem, bo rzeczywiście przygotował im ojczyznę (Hbr 11, 13–16).

Problem obcości zna literatura XX wieku. Albert Camus twierdził, że człowiek w świecie jest cudzoziemcem. Obcym we własnej ojczyźnie i dlatego nie czuje się w niej jak u siebie. Jednak również nie może żyć poza nią. Nie zgadza się na taki świat, jednak nie chce go również porzucić. Miejsce człowieka jest zawsze „pomiędzy”. Człowiek zawsze wyobraża sobie, że jest jakiś „świat” poza tym realnym, a na ziemi jest tylko przez chwilę. Dlatego często próbuje go zdominować, aby zaznaczyć w ten sposób swoją obecność.

Autorzy tekstów ósmego już tomu „Latopisów Akademii Supraskiej”, specjaliści w różnych dziedzinach nauki, próbują odpowiedzieć na wiele pytań dotyczących obcości

DRUKI EWANGELIARZY PEŁNYCH W TRADYCYJI WSCHODNIOŚLAWIAŃSKIEJ

Słowa kluczowe: cyrylica, stare druki, ewangeliarz, aprakos, lekcjonarz pełny, Chri-staki Pawłowicz

Próba wpisania rozważań o cerkiewnosłowiańskich księgach, zawierających tekst Dobrej Nowiny, w tegoroczny temat konferencji *Cerkiew a asymilacja – swój i obcy* może wydać się dość dziwna. Ewangelia jest bowiem księgą o szczególnym znaczeniu w życiu liturgicznym Kościoła prawosławnego, odczytywaną prawie każdego dnia, a niekiedy nawet kilkakrotnie, podczas różnych nabożeństw cyklu dobowego. Cały czas znajduje się ona na antymyrsie – niezbędnym do sprawowania Boskiej Liturgii. Ewangelia uobecnia Słowo Boże w Kościele. W takim kontekście trudno jest mówić o *obcości* Ewangelii Cerkwi, czy o jej asymilacji przez Kościół jako czymś początkowo obcym. Jedynie w przypadku uwzględnienia niektórych form typologicznych tej księgi i w określonym momencie historii Cerkwi wśród Słowian rozważania o Dobrej Nowinie w kontekście „swój i obcy” wydają się uzasadnione.

Zarówno w słowiańskiej, jak i greckiej tradycji liturgicznej znanych jest kilka typów ksiąg, zawierających tekst Dobrej Nowiny. Wśród nich można wskazać dwa najważniejsze. Są to¹: tetraewangelie – zawierające tekst czterech ksiąg, ułożonych w powszechnie przyjętym porządku – oraz lekcjonarze (zwane w tradycji słowiańskiej aprakosami) – zawierające podzielony na perykopy tekst ewangeliczny, ułożony zgodnie z porządkiem czytań roku cerkiewnego. W zależności od zastosowanego rodzaju liturgicznego podziału tekstu (częściowy lub pełny) i liczby perykop ewangelicznych (na wszystkie dni tygodnia lub tylko soboty i/lub niedziele) wśród tetraewangelii i lekcjonarzy wyróżnia się kilka podtypów.

O popularności tetraewangelii lub lekcjonarzy z tekstem Dobrej Nowiny w najstarszym okresie słowiańskiej tradycji – tzn. rękopiśmiennej – świadczyć mogą współcześnie zachowane² manuskrypty. W przygotowanym przez Lidzię P. Żukowską³ wykazie rękopisów

¹ Szerzej zob. J. Ostapczuk, *Cerkiewnosłowiański przekład liturgicznych perykop okresu Paschalnego i święta Pięćdziesiątnicy w rękopiśmiennych ewangeliarzach krótkich*, Warszawa 2010, s. 21–148.

² Nie można zapominać, że do dziś nie zachowały się wszystkie rękopisy. Część z nich została utracona bezpowrotnie.

³ Л. П. Жуковская, *Текстология и язык древнейших славянских памятников*, Москва 1976, s. 355–366. Zob. także А.А. Алексеев, *Греческий лекционарий и славянский апракос*, [w:] *Litterae Slavicae Medii Franciscio Venceslao Mareš Sexagenario Oblatae*, red. J. Reinhart (Sagners Slavistische Sammlung, Bd. 8), München 1985, s. 11; *Евангелие от Иоанна в славянской традиции (Novum Testamentum Palaeoslovenice I)*, изд. подгот. А.А. Алексеев, А.А. Пичхадзе, М.Б. Бабицкая и др., Санкт-Петербург 1998, s. 17 (I paginacji).

datowanych na XI–XIV wiek, obejmującym 500 zabytków, jedną połowę stanowią tetry, zaś drugą połowę lekcjonarze. Dopiero przesunięcie tych granic, w górę lub dół, umożliwia wskazanie pewnych zmian w popularności jednego lub drugiego typu ksiąg. Wśród XI–XIII-wiecznych zabytków dominują aprakosy – na 29 datowanych na ten okres czteroewangelii przypadają 73 lekcjonarze⁴. Natomiast wśród XV-wiecznych rękopisów dominują już tetraewangelie – na 112 datowanych na ten okres aprakosów przypada 279 tetraewangelii⁵. Lekcjonarze, które były popularne w najwcześniejszym okresie słowiańskiego piśmiennictwa, z czasem – zwykle wskazuje się na poł. XIV – pocz. XV wieku⁶ – zaczęły być wypierane przez tetraewangelie. Tendencja ta znalazła odzwierciedlenie w cyrylickich starych drukach z tekstem Dobrej Nowiny. Po raz pierwszy tetraewangelię wytłoczono w 1512 roku w Tirgowiście (współczesna Rumunia), a do 1800 roku wydrukowano ich aż 120.

W I poł. XVI wieku tetry tłoczono wyłącznie w serbskiej i bułgarskiej odmianie języka cerkiewnosłowiańskiego⁷. Po raz ostatni stary druk tetraewangelii serbskiej redakcji ukazał się w 1562 roku (w Mrkšinej Crkvi), zaś w bułgarskiej – 21 lat później – w 1583 roku (w Sebeş lub Braszowie)⁸. Stare druki tetr we wschodniosłowiańskiej odmianie języka cerkiewnosłowiańskiego drukowano już w znacznie dłuższym okresie – począwszy od 1553 roku – kiedy to w Moskwie (w roku 1553/1554) ukazało się tzw. *узвоирифтное евангелие* – do 1800 roku, a więc przez prawie 250 lat. W XVII i XVIII wieku – wraz z rozwojem techniki drukarstwa – tetry tłoczone były znacznie częściej aniżeli w XVI wieku. Dlatego też zdecydowana większość cyrylickich starych druków tetraewangelii – tzn. prawie 110 ze 120⁹ – to księgi zawierające tekst Dobrej Nowiny we wschodniosłowiańskiej odmianie języka cerkiewnosłowiańskiego.

Stare druki zawierające tekst Ewangelii razem z innymi księgami staro- i nowotestamentowymi (w jednym lub kilku woluminach), tzn. Biblię i Nowy Testament (niekiedy również z księgą Psalmów) wydrukowano odpowiednio 18 i 51 razy¹⁰.

W świetle przedstawionych informacji i w kontekście tematu konferencji – „swój i obcy” – zrozumiałe jest zainteresowanie tylko raz wydrukowaną do 1800 roku księgą zawierającą tekst wyłącznie¹¹ Dobrej Nowiny, podzielony na perykopy i ułożony

⁴ Рог. *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР XI–XIII вв.*, Л.П. Жуковская, Н.Б. Тихомиров, Н.Б. Шеламанова, Москва 1984.

⁵ А.А. Алексеев, *Текстология славянской Библии (Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Neue Folge, Reihe A.: Slavistische Forschungen, t. 24)*, С-Петербург 1999, s. 22.

⁶ С.Ю. Темчин, *Происхождение аномальной нумерации чтений после Пятидесятницы в сербском полноапракосном евангелии № 8 Хиландарского Монастыря*, [w:] С.Ю. Темчин, *Исследования по кирилло-мефодиевистике и палеославистике (Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne, t. 5)*, Kraków 2010, s. 141; i *Структурные особенности кодекса Тп-14, содержащего Саввину книгу*, [w:] С.Ю. Темчин, *Исследования по кирилло-мефодиевистике и палеославистике (Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne, t. 5)*, Kraków 2010, s. 76.

⁷ Serbskie i czarnogórskie tetraewangelie drukowano w serbskiej odmianie języka cerkiewnosłowiańskiego, zaś moldawskie i wołoskie w bułgarskiej.

⁸ O tych tetraewangeliach zob. А.А. Гусева, *Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог*, Москва 2003, s. 137–138 (nr 24) i 674–675 (nr 90).

⁹ Opracowany na podstawie 29 publikacji (głównie katalogów). Spis tetraewangelii drukowanych cyrylicą od XVI do końca XVIII wieku zob. J. Ostapczuk, *Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne z Ewangelii Mateusza w cerkiewnosłowiańskich lekcjonarzach krótkich*, Warszawa 2013, s. 137–148.

¹⁰ J. Ostapczuk, *Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne z Ewangelii Mateusza...*, s. 148–153.

¹¹ Do 1800 roku lekcjonarze drukowano jeszcze trzykrotnie. Były to jednak apostoły-ewangeliarze niedzielne, czyli księgi zawierające oprócz perykop z Ewangelii również czytania z Apostoła. Szerzej o nich: J. Ostapczuk,

zgodnie z porządkiem czytań roku cerkiewnego. Jest to ewangeliarz pełny, który ukazał się w drukarni Ławry Peczerskiej w Kijowie w 1707¹² roku: *Євѣліе или бл҃говѣствованіе г҃ѣда б҃га и сп҃са ншѣгѣу Іиса Хр҃ѣта [...] в сѣѣн велнкѣн чѣдотворноѣ лаврѣк печерѣскѣн Кіевскѣн [...] Первоѣ сицевѣлымъ составленіемъ изда сѣа [...] ꙗѣꙗ. мѣѣа марта*. Został on wydrukowany na 318 kartach określanych mianem „aleksandryjskiego liścia”¹³. Ewangeliarz ten z oprawą ma wymiary 60 cm na 45 cm¹⁴. Z tego też powodu niekiedy określany bywa jako „розкішне на престольне Євангеліе”¹⁵.

Geneza jedynego w historii cyrylickiego drukarstwa ewangeliarza pełnego nie jest związana z kijowskimi, moskiewskimi, wileńskimi, lwowskimi (czy innymi) drukarniami, które niekiedy przedrukowywały tłoczone wcześniej lub w innych miastach księgi, ani ze znajdującymi się w tych ośrodkach centrami religijnymi. Z przedmowy¹⁶ do Ewangelii kijowskiej, której autorem jest archimandryta Ławry Peczerskiej Jozafat Krowoski, dowiadujemy się, że geneza jedynego starego druku ewangeliarza pełnego związana jest ze św. Górą Atos¹⁷. Stamtąd został przywieziony i przekazany w prezencie hetmanowi Iwanowi Mazepie rękopis Ewangelii, wykorzystany następnie przez kijowskich drukarzy za wzór: *Нѣкїй ѿ Всеч҃тнѣхъ Яѣвнскїахъ сѣѣлѣ Горы Ярхїмаѣ дрнтѣѣ, сицевѣю Євѣліа Книгѣ написаѣнѣю, [...] в Дарѣ принесе [...] Гетманѣ [...] Юяннѣ Мязепѣ [...] та Книгѣ Ноѣягѣу Зяѣѣтѣя, ѿ сѣѣлѣ Горы Яѣвнскїахъ, в Дарѣ принесеннаѣ*. Jedyne stary druk ewangeliarza pełnego ukazał się z polecenia hetmana Mazepy i błogosławieństwa metropolity Warlaama Jasińskiego¹⁸:

Starodruki cyrylickich lekcjonarzy w świetle cerkiewnosłowiańskiej tradycji, „Rocznik Teologiczny”, nr 53 (1–2), 2011, s. 87–106; *Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne z Ewangelii Mateusza...*, s. 155–168; *Cyrylicki apostoł-ewangeliarz niedzielny z Drukarni Brackiej w Łucku (1640 r.)*, „Rocznik Teologiczny”, nr 57 (2), 2015, s. 169–202; abp Jeremiasz (Jan Anchimiuk), J. Ostapczuk, *Tradycja liturgiczna w starych drukach cerkiewnosłowiańskich apostołów-ewangeliarzy niedzielnych*, [w:] *Dawna cyrylicka księga drukowana: twórcy i czytelnicy*, „Latopisy Akademii Supraskiej” 7, red. M. Kuczyńska, Białystok 2016, s. 9–20.

¹² Niekiedy błędnie podaje się rok 1706 (np. B. Ю. Сичинський, *Архітектура в стародруках* (Збірки Національного Музея у Львові), Львів 1925, s. 14–15 (por. O. В. Сіткарьова, *Успенський собор Києво-Печерської Лаври*, Київ 2000, s. 49) lub 1703 (B. В. Недяк, *Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах*, Київ 2004, s. 942).

¹³ Powierzchnia kart wynosi 60x42 cm, przedstawienie Ewangelisty Jana (f. 3v) 44x35 cm, zaś ozdobna ramka (z umieszczonym wewnątrz) tekstem 44x35 cm (B. В. Недяк, *Україна – козацька держава...*, s. 942).

¹⁴ Ф. І. Тітов, *Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. Всезбірка предмов до українських стародруків* (Українська Академія Наук, Збірник Історично-Філологічного Відділу, t. 17; Przedruk: *Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven*, t. 16. Hrsg. H. Rothe, Köln–Wien 1982), Київ 1924, s. 480; М. М. Кубанська-Попова, *Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Стародруки XVI–XVIII ст. Каталог*, Київ 1971, s. 42 (nr 76 i 77).

¹⁵ Я. Ісаєвич, *Культура в Україні останньої третини XVII – перших десятиліть XVIII століття: видавничі осередки й друкарні*, [w:] *Іван Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII століть*, науковий збірник, упор. І. Я. Сковчиляс, ред. кол. Я. Дашкевич, О. Купчинський, І. Сковчиляс, А. Фелонюк, Львів 2011, s. 136.

¹⁶ Pełny tekst wstępu zob. Ф. І. Тітов, *Матеріали для історії книжної справи...*, s. 475–480.

¹⁷ Е. Остапчук, *„Та книга Нового Завета от святых горы Афонския в дар принесенная...”: о единственном старопечатном полном Евангелии-апракос (1707)*, [w:] *Афон и славянский мир. Сборник 3* (Материалы международной научной конференции, посвященной 1000-летию присутствия русских на Святой Горе, Киев, 21–23 мая 2015 г.), Святая Гора Афон 2016, s. 299–310.

¹⁸ Т. Таїрова-Яковлева, *Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради»*, перекл. Ю. Мицик, Київ 2013, s. 173; С. Павленко, *Іван Мазепа*, Київ 2003, s. 244.

изъви Настолащелъ своемъ Пастыреви [...] Первопрѣтолноу Превѣщенноу Архїепѣлу Митрополитѣ Киевскомъ, Галицкомъ, и Всеа Малыя Русси, Варлаамъ Исинскомъ [...] и ѿ него испросивъ бл҃женїе [...] вѣрчи лии недостойноу Архимандритѣ Печерскомъ з Братїею да бы, та Книга [...] в Обители Гѣо-Печерскон [...] со досмотренїемъ напечатана была.

Forma tekstu Dobrej Nowiny charakterystyczna dla ewangeliarzy – popularnych w pierwszych wiekach słowiańskiego piśmiennictwa – na początku XVIII wieku była już zupełnie obca duchowieństwu, mimo że posługiwanie się lekcjonarzami w życiu liturgicznym Kościoła jest znacznie prostsze aniżeli tetraewangeliami. Zauważył to – po zapoznaniu się z ofiarowanym mu przez mnichów atoskich rękopisem lekcjonarza – sam hetman Mazepa i poinformował o tym fakcie metropolitę: *первѣе оубѣ самъ разсѣди оугоднѣю быти вещь [...] изъви [...] своемъ Пастыреви [...] Варлаамъ Исинскомъ*.

Fakt reprezentowania przez kijowski druk obcej wschodniosłowiańskiej tradycji liturgicznej księgi Ewangelii i informacje o nietypowym układzie tekstu Dobrej Nowiny uwzględniono w *Przedmowie*:

такъ таковыи состроенїемъ, чтѣт са Еѿѿліа в Обителехъ Гѣыа Яѿвнскїа Горы, и в прочїихъ Обителехъ и Градѣх [...] в сен оубо Книзѣ Еѿѿлскон не такъ, какъ в обычныхъ прежде оустроеныхъ, оберѣтается Начало ѿ Матѣеа [...] но здѣ оуже прїемлютъ Начало свое Еѿѿліа, ѿ Іуанна (понеже ѿ Воскрсенїа Хрѣтова начинают са) такъ и напечатана са: В началѣ бѣ Слово: и прочаа. И ѿ свѣтлыхъ Воскрсенїа Хѣа дни идѣтъ чиноуъ своимъ по Іуаннѣ, Матѣеи, Марко, Лѣва, без всакаго в зачалѣ и Еѿѿлистѣ препатїа [...] в Ней Сѣдмицы чрезъ весь Годъ, ко Праздничноу токми и ко Повседневному чтенїю Еѿѿліа расположены сѣтъ, а не Всецѣлоу Еѿѿліе, Тѣпомъ Изъображеннѣ естѣ.

Drukarze byli świadomi konsekwencji wydania tekstu ewangelicznego w formie, która była już obca duchowieństwu. Dlatego też zawczasu uprzedzili oni odbiorców druku i zapewnili ich o kanoniczności takiego układu tekstów Dobrej Nowiny: *сію новозданнѣю [...] доброхотнѣ Читателю видаши и прїемлющи Еѿѿлскѣю Книгѣ не почѣдїса [...] къ чтенїю Еѿѿліи, новымъ шразомъ, ни в чемъ же Цркви сѣон Православной противнымъ расположенной, извѣстенъ вѣди*. Drukarze obawiali się dystansowania się odbiorców od nieznanego im formy Ewangelii: *бл҃гочестивыи и доброхотныи читателю, любезнѣ прїими новозданнѣю сію Книгѣ*.

Posługiwanie się tetraewangeliami w praktyce liturgicznej przez księży wiąże się z pewnymi niedogodnościami. Widoczne są one w przypadku lektury złożonych perykop ewangelicznych, które mogą się składać z dwóch¹⁹, trzech²⁰ lub nawet pięciu²¹ fragmentów pochodzących z różnych ksiąg Ewangelii. Najlepszym przykładem takiej perykopy jest czytanie na nieszporach w piątek Tygodnia Męki Pańskiej, składające się z fragmentu Ewangelii Mateusza 27,1–38, Łukasza 23,39–43, ponownie Mateusza 27,39–54, Jana 19,31–37 i raz jeszcze Mateusza 27,55–61. Oznacza to, że

¹⁹ Np. perykopy: J 7,37–51 i 8,12 (święto Pięćdziesiąticy).

²⁰ Np. perykopy: Mt 10,32–33, 37–38 i 19,27–30 (1. niedziela po święcie Pięćdziesiąticy); Mk 15,22, 25 i 33–41 (piątek tygodnia mięsopustnego).

²¹ Np. perykopa J 19,6, 9–11, 13–20, 25–28 i 30–35 (święto Podwyższenia Krzyża Pańskiego).

duchowni – korzystając z tetraewangelii – zmuszeni są szukać odpowiednich tekstów ewangelicznych w różnych częściach kodeksu. Z tym też związane są również inne niedogodności, które dotyczą takiego właśnie sposobu posługiwania się księgami. Zupełnie inaczej sytuacja wygląda w przypadku wykorzystywania przez duchownych w życiu liturgicznym lekcjonarzy. W taki oto sposób opisał to autor *Przedmowy* w *Ewangelii* kijowskiej:

в обычнѣ [...] Ѣвѣлскѣхъ Книгахъ, Ѣвѣліе Великаго Четвертка, Ѣвѣліе на Воздвиженіе Чѣтнаго Крѣта, и нынѣ различныа чѣтѣ са мѣстами; Овамо велитъ чти, индаю же прѣстѣпи, или паки зри воспатъ: Тоѣа ради вины, сѣтъ нѣкѣи [...] добрѣ ненаставлѣни, не токмо Црковѣ [...] снѣщають, но по невѣжестѣвѣ своенѣ, и прѣстоащинагъ людемѣа мѣрсинагъ соблазнѣ нѣкогда наносатъ. Здѣ же прѣпатіи тѣхъ нѣсть, не сѣмни са, чти в конецъ впрѣдѣленіа, донелѣ же оуставъ Црковныи вершити повелѣваетъ [...] Вредителѣнѣшо же паче естъ коснѣніе Чтеца, егда ищетъ прѣстѣпки, превращеніе листѣвъ, гиваніе Книги, сѣмо и Овамо.

Autor *Przedmowy* do *Ewangelii* kijowskiej obiektywnie przedstawił nie tylko zalety, lecz również i wady lekcjonarzowego układu tekstu ewangelicznego. Wskazał on na okoliczności, w których aprakosy nie mogą być używane w praktyce liturgicznej Cerkwi:

по чинѣ Цркви [...] Обыкновеніе естъ в седмицѣ Великаго Поста Стрѣтнѣю в Храме Бжѣтвенномѣ, Четверо Ѣвѣліе [...] чести владѣ, не расматраючи Неделнаго, Праздничнаго, и Повседневаго Ѣвѣліи чтеніа : Сергъ ради са Новозданнаа Ѣвѣлскаа Книга, не возможетъ к сицевомѣ оупотреблати са чтенію, [...] Такожде и шсовѣ Четверо Ѣвѣліе читати хотѣщій, не возможетъ вѣ Всецѣлоѣ Ѣвѣліа чтеніе, сѣа оупотребити Книги.

Wydrukowany w Kijowie w 1707 roku ewangeliarz pełny był wykorzystywany w życiu liturgicznym Cerkwi. Świadczy o tym kilka zachowanych egzemplarzy, które przechowywane są w Muzeum Ławry Kijowsko-Pieczerskiej i w Muzeum Historycznym w Czernihowie²². Księgi te mają kosztowne, srebrne oprawy z drogocennymi, szlachetnymi kamieniami. Bogato zdobione *Ewangelie* leżały na ołtarzach świątyni i były wykorzystywane podczas nabożeństw.

Z punktu widzenia życia liturgicznego, układ tekstu ewangelicznego w lekcjonarzach ma wiele zalet i tylko – jak wskazał archim. Jozafat Krokowski – dwie wady. Mimo to stary druk kijowskiego lekcjonarza pełnego z taką właśnie formą tekstu *Dobrej Nowiny* nie został wykorzystany jako wzór dla kolejnych wydań księgi nie tylko w Kijowie²³, ale również w innych ośrodkach wschodniosłowiańskiego drukarstwa. Wydaje się on epizodem w historii cyrylickiego drukarstwa przed 1800 rokiem.

²² Я. Запаско, Я. Ісаевич, *Пам'ятки книжкового мистецтва, Каталог стародруків виданих на Україні*, кн. II, ч. I: 1701–1764, Львів 1984, s. 22 (nr 828); М. М. Кубанська-Попова, *Киево-Печерський державний історико-культурний заповідник*, 1971, s. 41–42 (nr 76 i 77); Ю. П. Ясіновский, *Друкарня і бібліотека Святоуспенської Унівської Лаври*, „Рукописна та книжкова спадщина України”, вип. 9, Київ 2004, s. 136–140; idem, *Євангеліє кийського друку 1707 року в Унівському Монастирі*, „Ковчег”, V, 2007, s. 331–334.

²³ Od 1720 roku w drukarni Ławry Pieczerskiej w Kijowie miały być zgodne z księgami wielkoruskimi za zgodą św. Synodu, zob. P. Chomik, *Synod rosyjskiej Cerkwi prawosławnej wobec drukarni Ławry Kijowsko-Pieczerskiej w latach 1720–1786*, [w:] *Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne*, t. 4, Kraków 2009, s. 212.

Dominacja tetraewangelii wśród cyrylickich starych druków z tekstem wyłącznie Dobrej Nowiny nie uległa również zmianie w XIX²⁴ i XX wieku. W tym czasie – na przestrzeni 200 lat – ewangeliarze pełne zostały wydrukowane tylko dwa razy. Pierwszy i jedyny raz w XIX wieku ewangeliarz pełny został wydrukowany w 1854 roku w Moskwie: *Божественное и священное евангеліе сирѣчь книга божественнагѡ и священнагѡ новаго заветѡ. Напечатано въ москвѣ, въ синодальной типографіи, въ лѣто ѿ сотворенія мира 7296, ѿ рожѣтва же по плоти бѣга слова 4004, индикта бѣ, мѣсѣа апріліа*. Został on wydrukowany na 153 kartach i składa się z kilku części, m.in. karty tytułowej, przedmowy (1 karta), lekcjonarza (125 kart), 35 tablic²⁵ opracowanych przez – żyjącego w XVI wieku – Emmanuela Glizoniusza (ὁ Ἐμμανουήλ Γλυζώνιος) informacji o lekturze Ewangelii w roku liturgicznym, wykazu wersetów opuszczonych w lekcjonarzu, dat święta Zmartwychwstania Pańskiego w latach 1837–1988 czy erraty (2 karty).

O tym, że jest to oryginalne dzieło, stworzone zupełnie na nowo, świadczą następujące słowa *Przedmowy*:

Тѣмже и подемь трѣдѣ, расположихъ по радѣ всегѡ лѣта свѣтаа евангеліа, и приведохъ недобопотребительное священное евангеліе въ такоевъ, каковѣ видитсѡ, видѣ сирѣчь весьма оудобопотребительно составихъ е. Прибавихъ же при концѣ и ѣе таблицѣ манѣла глизоніа, преложивѣ ихъ на нашѣ славенскіи ѡзыкѣ [...] по [...] таблицѣхъ и дрѣгихъ нѣждныхъ, прибавихъ наипослѣ и дрѣгю таблицѣ, содержащю вращеніе летѣ [...] ста пѣтидесѣти двю, съ назначеніемъ пасхи коегѡждо лѣта, чтобы не тревожали священницы дрѣгихъ книгѣ бо вѣрѣтеніе пасхи.

Świadomy znaczenia praktycznego swego dzieła i takiej właśnie formy tekstu ewangelicznego autor określa go mianem *висерѣь многоцѣнныи*.

W literaturze przedmiotu można znaleźć niewiele informacji dotyczących tego ewangeliarza pełnego, a o okolicznościach jego druku w ogóle nie wspominało w pracach naukowych. Zdaniem Anatolija A. Aleksejewa, autorem tego jedynego XIX-wiecznego lekcjonarza pełnego był Piotr Wasiliewicz Chawskij – wybitny uczony rosyjski, żyjący w latach 1771(83)–1876²⁶. Podstawą identyfikacji autora ewangeliarza z P.W. Chawskim były inicjały autora znajdujące się na końcu *Przedmowy*: *смиреникишии Х.П.*

Prowadzone w różnych krajowych i zagranicznych zbiorach specjalnych kwerendy oraz weryfikacja opisanych w ogólny sposób rękopisów zawierających tekst Dobrej

²⁴ W XIX wieku czterokrotnie we Lwowie (w latach 1844, 1872, 1888 i 1899) i dwukrotnie w Wiedniu (w latach 1855 i 1863) drukowane były apostoły-ewangeliarze niedzielne. Były to pozycje (może poza pierwszą z 1844 i ostatnią z 1899 roku) przeznaczone – o czym świadczą informacje znajdujące się na kartach tytułowych – do nauki w szkołach jako podręczniki: *въ оупотребленіе юношестѣѣ въ оученицѣхъ*.

²⁵ Zostały one poprzedzone następującym (umieszczonym na stronie *recto* karty *рѣзѣ*) tytułem: *таблицы ѣе, измышлени и составлени Емануиломъ Глизоніемъ, въ нихже заключают сѡ евангеліа недѣльнаа, подовни и апостолихъ, и инаа нѣжднаа: такѡ, кое оутренне евангеліе четѣ сѡ и кон гласѣ поет сѡ во всѣхъ недѣляхъ, и инаа мнѡга, тако же въ нихъ зрится*.

Emmanuel Glizoniusz był XVI-wiecznym greckim uczonym, który urodził się na wyspie Chios i zmarł w Wenecji. W tym włoskim mieście prowadził on działalność wydawniczą, gdzie – oprócz Psalterza, antologionu, przekładu *Drabiny* św. Jana Klimaka i minei na wrzesień i październik – w 1588 roku wydał również Ewangelistarion z 35 tablicami.

²⁶ А. А. Алексеев, *Библия в богослужении. Византийско-славянский лекционарий*, Санкт-Петербург 2008, s. 141; J. Ostapczuk, *Sobotnie i niedzielne perykopy liturgiczne z Ewangelii Mateusza...*, s. 164 (przypis nr 100).

Nowiny wymagały pracy *de visu* z wieloma manuskryptami. Jednym z nich był datowany na XIX wiek ewangeliarz przechowywany w kolekcji rękopisów św. Synodu w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu (zbiór nr 834²⁷, opis nr 1, rękopis nr 22). Zabytek ten do obiegu naukowego został wprowadzony przez Antona I. Nikolskiego, który opublikował jego krótki opis, w którym zawarł następujące informacje²⁸: typ Ewangelii – aprakos, liczba kart: 157, pismo – staranna XIX-wieczna kursywa, brak okładki. Przytoczył on również (obok fragmentu z *Przedmowy*) m.in. następujący tekst z datą 14 listopada 1845 roku znajdujący się na stronie *verso* pierwszej karty tego rękopisu: *Составитель Богодухновенных книги сея именем Христаки Павловичь, родомъ болгаринь, изъ Дупницы Македонскія, житель же ... и учитель славено-болгарского языка возраста своего имый 43*. Dokładna weryfikacja poszczególnych części składowych tego manuskryptu i jedyne XIX-wieczne druki ewangeliarza pełnego oraz treści ich przedmów wskazała, że zabytek ten jest rękopiśmiennym wzorem Ewangelii wydrukowanej w 1854 roku w Moskwie, a jego autorem był żyjący w I połowie XIX wieku Christaki Pawłowicz (1804²⁹– 1848) urodzony w Dupnicy (zachodnia Bułgaria) – znany bułgarski nauczyciel i pisarz, autor kilku książek³⁰ oraz założyciel (w 1831 i 1842 r.) dwóch szkół w mieście Swisztow (na granicy współczesnej Bułgarii i Rumunii). Wśród dziesięciu przypisywanych mu pozycji książkowych nikt nie wymienił rękopiśmiennego ewangeliarza pełnego – przechowywanego obecnie w Sankt Petersburgu, wzoru wydanej w 1854 roku w Moskwie *Ewangelii* aprakos.

Przedstawione fakty wskazują, że geneza jedyne XIX-wieczne ewangeliarza pełnego, podobnie jak i kijowskiej *Ewangelii* aprakos z 1707 roku, również nie ma wschodniosłowiańskich, lecz południowosłowiańskie źródła. Okoliczności, w jakich manuskrypt Ewangelii, ukończony³¹ lub/i wysłany pod koniec 1845 roku przez Christakiego Pawłowicza *Dupczanina*, trafił do Rosji, na chwilę obecną wciąż pozostają nieznane. Rękopiśmienne dzieło dotarło tam zapewne już w 1846 roku, na co pośrednio wskazuje znajdujący się na stronie *verso* pierwszej karty zapis: K.I/1846. Osiem lat zajęły więc procedury niezbędne do powielenia rękopisu z nietypową formą tekstu ewangelicznego, poczynawszy od uzyskania błogosławieństwa św. Synodu po sam druk.

W XX wieku po raz pierwszy i zarazem jedyny ewangeliarz pełny ukazał się w Moskwie (1904 r.): *СѢОЕ ЕВѢЛІЕ ВЪ ПОРЯДКѢ ЦЕРКОВНЫХЪ ЧТЕНІИ ИЗЛОЖЕННОЕ, МОСКВА, СѢНОДАЛЬНАА ТИПОГРАФІА, ДЦД*. Został on wydrukowany na 320 kartach i składa się z kilku części, m.in. karty tytułowej, informacji o lekturze Ewangelii w roku liturgicznym,

²⁷ W Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu są jeszcze inne zbiory Synodu, np. Kancelarii (zbiór nr 796).

²⁸ А. Никольскій, *Описание рукописей хранящихся въ архиве Святейшаго Правительствующаго Синода*, т. 1: *Рукописи богослужебныя*, С.-Петербургъ 1904, s. 5–6 (nr 22).

²⁹ Datę urodzin Ch. Pawłowicza z Dupnicy należy, prawdopodobnie, poddać korekcie. W związku z napisem z 1845 roku, znajdującym się na pierwszej karcie ewangeliarza i zawierającym wiek autora – 43 lata – rok jego urodzenia trzeba by przesunąć na 1802.

³⁰ M.in. arytmetyki (Belgrad 1833), rozmówek grecko-bułgarskich (Belgrad 1835), pierwszej *Gramatyki języka bułgarskiego* (Buda 1836), *Historii Bułgarii* (Buda 1844), *Gramatyki bułgarskiej* (Belgrad 1845) czy nieopublikowanej *Geografii czyli opisanja ziemi*.

³¹ Rękopis ewangeliarza pełnego mógł być ukończony też wcześniej. Pośrednio wskazywać może na to wykaz dat święta Zmartwychwstania Pańskiego, poczynawszy od 1838 roku.

lekcjonarza, 35 tablic³² opracowanych przez Emmanuela Glizoniusza, wykazu werse-
tów opuszczonych w lekcjonarzu czy dat święta Zmartwychwstania Pańskiego w latach
1904–1988. Na ostatniej karcie znajdują się informacje o panującym władcy i jego ro-
dzinie, za życia których wydano *сѣое еѵѣліе въ порядкѣ церковныхъ чтеній изложенное,
въ царствующемъ великомъ градѣ москвѣ, въ сѣнодальной типографіи, въ лѣто
ѿ сотворенія мира рѣѣѣѣ, ѿ ржѣтва же по плоти бѣа слова рѣѣѣ, индикта ѣ, миѣа ианнѣаріа.*

Uwagę zwraca wielkie podobieństwo tekstów dodatkowych w obu lekcjonarzach:
XIX-wiecznym i XX-wiecznym. W ewangeliarzu pełnym z 1904 roku opuszczone zo-
stały: *Przedmowa* napisana przez Christakiego Pawłowicza oraz wykaz – niepotrzeb-
nych już – wcześniejszych dat święta Zmartwychwstania Pańskiego, tzn. od 1837 do
1903 roku; dodano natomiast informacje o panującym władcy i jego rodzinie, za życia
których wydrukowano XX-wieczny aprakos. Uwzględniając powyższe fakty, należy
stwierdzić, że ewangeliarz pełny z 1904 roku słusznie uważany jest za przedruk ewan-
geliarza z 1854 roku³³ w nieco zmienionej szacie graficznej.

Popularne w najwcześniejszym okresie słowiańskiej piśmienności lekcjonarze Ewan-
gelii od poł. XIV – pocz. XV wieku były stopniowo wypierane przez tetraewangelie.
W XIX wieku o księgach, zawierających taką formę Dobrej Nowiny, pamiętali już tylko
archeografowie³⁴. Na przestrzeni 500 lat – od 1500 do 2000 roku – lekcjonarze Ewan-
gelii³⁵ ukazały się drukiem tylko trzykrotnie. Dwa z nich – kijowski z 1707 roku i mo-
skiewski z 1854 roku – świadczą o istnieniu obcych wpływów na wschodniosłowiańską
tradycję liturgiczną.

SUMMARY

Jerzy Ostapczuk

Early printed full lectionaries of the Gospel in the East Slavonic tradition

Keywords: Cyrillic, early printed books, evangelium, aprakos, full lectionary,
Christaki Pavlovich

Article is devoted to short description of the three East Slavonic full Gospel lection-
ary (Kiev 1707, Moscow 1854 and 1904) with special consideration of their origins.

³² Zostały one poprzedzone następującym tytułem: *таблицы ѣе, измышлени и составлени ѣманѣиломъ Глвзоніемъ,
въ нихъ же заключаютъ сѣ еѵѣліа недѣльнаѣ, подобно и апостоли ихъ, и инѣл ѣбѣднаѣ: такъ, коѣ оутреннее еѵѣліе чететъ
сѣ, и кон гласъ поетъ сѣ во всѣхъ недѣляхъ, и инѣ лнвога, тако же въ нихъ зрится.*

³³ А. А. Алексеев, *Библия в богослужении...*, s. 141; *Святое Евангелие-апракос по церковнымъ зачаламъ рас-
положенное на церковнославянскомъ и русскомъ языкахъ*, состав. А. А. Алексеев, Санкт-Петербург 2007, s. 4.

³⁴ *Евангелие отъ Иоанна...*, s. 18 (1 paginacja).

³⁵ Przed 1800 rokiem ukazały się tylko trzy druki apostołów-ewangelarzy niedzielnych, a w XIX wieku sześć.